

החטא ועונשו

חלק ראשון פרק ב

מבנה הפרק: משמעות המונח 'אלוהים' (1), הקושיה: במה נענש אדם (2), התשובה: לאבד את הדעת (3-4), משמעות לפקוק עיניים (5-6), מידה כנגד מידה (7).

הקדמה: לאחר שבפרק הקודם הגדיר הרמב"ם את צלם (מהות) האדם כתבונה אלוהית, הפרק הזה עוסק בחטאם של אדם וחווה, בקשר שבין התבונה והדמיון וההבדל ביניהם. סיפור אדם וחווה הוא סיפור התמודדותו של כל אדם, של כל אחד, בכל מקום ובכל זמן, באמצעות התשוקה שמקורה בדמיון לעומת קול ההגיון. ביסוד הפרק עומדים דברי ה', "וּמַעַץ הַדַּעַת טוֹב וְרָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ, כִּי בַיּוֹם אֲכַלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת" (בראשית ב,17), ודברי הנחש: "וַיֹּאמֶר הַנֶּחֱשׁ אֶל הָאִשָּׁה, לֹא מוֹת תָּמוּתוֹן. כִּי יֵדַע אֱלֹהִים כִּי בַיּוֹם אֲכַלְכֶם מִמֶּנּוּ וְנִפְקָחוּ עֵינֵיכֶם, וְהִיִּיתֶם כְּאֱלֹהִים יֹדְעֵי טוֹב וְרָע" (שם ג,7-8).

משמעות המונח 'אלוהים'

1 אדם מלומד – מן האמור להלן, נראה שמדובר רק בשהוא נראה מלומד כלפי חוץ, אך למעשה אינו מלומד אלא כמו שאומר הרמב"ם: "החושב שאתה מבין ספר" וכו' לימוד מעמיק אינו רק הידיעה ("מלומד") אלא גם התבוננות רצוא ושוב ("ראוי להתבונן בקושיה... ובתשובה"). ולהלן 3 הוא אומר: "התיישב בדעתך ותראה... כפי שיתבאר מתוך העיון בדבר הזה".

1 לפני שנים הקשה לי אדם מלומד קושיה מופלאה, ראוי לעיין בקושיה ובתשובתנו לפתרונה. ולפני שאפרט את הקושיה ופתרונה אקדים שכל דובר עברית יודע שהמונח 'אלהים' משותף לאלוה ולמלאכים ולשופטים מנהיגי המדינות. וכבר ביאר אנקלוס הגר עליו השלום, ואמת מה שביאר, שבפסוק "וְהִיִּיתֶם כְּאֱלֹהִים יֹדְעֵי טוֹב וְרָע" (בראשית ג,7) הכוונה למשמעות האחרונה, ותרגם: "וְהִיִּיְהוּן כְּרַבְרָבִין" (=ותהיו כגדולים, כנכבדים).

הקושיה: במה נענש אדם

קושיה מופלאה – בערבית: גריב, במשמעות כפולה, מוזרה מצד אחד ובעלת סוד מצד שני. משותף לאלוה ולמלאכים ולשופטים מנהיגי המדינות – שם רב משמעי הקשור לכוח – כגון בפסוק "יש לְאֵל יָדִי" (בראשית לא,כט), שמשמעו "יש בכוחי" – במשמעויות נבדלות זו מזו תכלית ההבדל: א, ה', 'בעל הכוחות', הנקרא משום כך 'אלוהים'

2 ולאחר שהקדמנו את שיתופו של המונח הזה, נחל לפרט את הקושיה. אמר המקשה: יראה ממשוטם של מקראות שהכוונה הראשונה באשר לאדם הייתה שיהיה כשאר בעלי החיים, בלא שכל ובלא מחשבה ולא יבחין בין טוב לרע, וכאשר חטא (=מרה, לא ציית), הביא לו חטאו את השלמות הגדולה הזו המיוחדת לאדם, והיא שתהיה לו אותה יכולת הבחנה הנמצאת בנו,

ברבים. אבל ה' אינו בעל כוח במשמעות שאנו תופסים את המילה כוח. ב) אחד ממיני המלאכים, שהם הכוחות במציאות (יסודי התורה ב,1), כעולה מן הפסוק: "כִּי ה'... הוּא אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים [=אלוהי המלאכים]" (מז"ג ב,21). ג) שופטים ומנהיגי המדינות. שופטים כמשמעה בפסוק "עַד הָאֱלֹהִים יבֹא דְבַר שְׁפִיָהּ" (שמות כב,ח; וראו מז"ג ב,17), שמשמעו: דברי העדים יבואו לפני השופט, מפני שהשופט אינו יודע מה האמת, ולכן הוא מצווה לפסוק על פי שני עדים, "וְאֵף עַל פִּי שְׁאִיִן אָנוּ יוֹדְעִין אִם אָמַת הַעִידוּ אִם שֶׁקֶר" (יסודי התורה ח,33). אפשר לתרגם גם 'מושלם', לפי שעיקר המשמעות כאן היא מנהיגי המדינות המשתמשים הרבה בדמיון העלול לתעתע (מז"ג ב,17). מכלל משמעויות המילה 'אלוהים', עולה שמשמעות 'אלוהים' בדברי הנחש אינה כמשמעותה בתחילת הפסוק.

שהיא העניין הנכבד ביותר שיש לנו, והוא המגדיר את עצמותנו. וזה מפליא, שהעונש על החטא הוא מתן שלמות שלא הייתה לו, והיא השכל. ואין זה אלא כאמירתו של מי שאמר: בן אדם חטא והפליג ברשע, ועל כן הפך לכוכב בשמים. זו הייתה כוונת הקושיה ומשמעותה, אף שלא נוסחה בלשון זה.

התשובה: לאבד את הדעת

3 שמע ענייני תשובתנו. אמרנו: אתה המעיין בהרהורים ראשוניים ומחשבות מזדמנות, והחושב להבין ספר שהוא הדרכת הראשונים והאחרונים בכך שיעבור עליו במקצת הזמנים שהוא פנוי בהם מן השתייה והבעילה, כמי שעובר על אחד מספרי ההיסטוריה או אחד מן השירים - התיישב בדעתך ותראה שאין הדבר כפי שהעלית בהרהוריך הראשוניים, אלא כפי שיתבאר מתוך העיון בדבר הזה. והוא שהשכל שה' השפיע על האדם, והוא שלמותו האחרונה, הוא שקיבל אדם לפני חטאו, ולגבי השכל נאמר על האדם שהוא בצלם אלהים ובדמותו. ובגללו דיבר אליו (=ה') וציווה אותו שאמר "וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים [עַל הָאָדָם לְאָמַר מְכַל עֵץ הַגֵּן אֶכֶל תֹּאכֵל וּמֵעֵץ הַדֶּעַת טוֹב וְרָע לֹא תֹאכֵל מִמֶּנּוּ]" (בראשית ב, טו), והציווי לא יהיה לבהמות ולא לחסרי שכל, ובשכל מבחינים בין האמת לבין השקר, וזה היה לאדם באופן מושלם. אך המגונה והנאה, הרי הוא מן המפורסמות, לא מן המושכלות. משום שאין אומרים 'השמים כדוריים - נאה' ו'הארץ שטוחה - מגונה', אלא אומרים 'אמת' ו'שקר'. וכך בלשונו ייאמר על הנכון והכוזב אמת ושקר, ועל הנאה והמגונה טוב ורע, ובשכל מבחין האדם בין האמת לשקר, וזה יהיה בכל הדברים המושכלים.

2 והוא המגדיר את עצמותנו - המגדיר את מהות האדם, מאפיינו המרכזי המבדיל אותו מיתר הנבראים, שהוא כאמור שכלו ותבונתו. זו הייתה כוונת הקושיה - יש לשים לב שבמעמקי השאלה טמונה המחשבה שדווקא ההבחנה המוסרית-חברתית בין טוב לבין רע היא מהותו של האדם. כאמירתו של מי שאמר... הפך לכוכב בשמים - סיפור דומה לזה יש במיתולוגיה היוונית על אוריון.

3 המעיין בהרהורים ראשוניים - בלא לשוב ולבחון את הדברים. הרמב"ם מבקר את מי שמקשה קושיות מתוך פזיזות המחשבה, המתבטאת בהחלטות דמיוניות לפני בחינת הדברים באמצעות שכלו (תאם מ"ג ב, לז). ספר שהוא הדרכת הראשונים - התורה, שהיא מדריכה לדורות. השכל... והוא שלמותו האחרונה - השלמות הנצחית להתחבר אל ה' בתודעה מלאה (ראו מ"ג ג, נד). וקודמות לה "השלמות הראשונה", כלומר המענה לצרכים הגופניים (מ"ג א, לד), שלמות המידות, שלמות יכולת המחשבה ועוד (ש). בצלם אלוהים ובדמותו - שילוב הפסוקים "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמּוּתֵנוּ... וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ, זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם" (בראשית א, כו-כז). צלם (=מהות) האדם הוא השכל, ואילו 'צלם אלוהים' הוא מימוש מהות האדם באמצעות דבקות האדם

באל מתוך בחירה חופשית. בדרך זו, האדם הוא אדם במלוא משמעותה של המילה, ובוזה הוא 'דומה' לה' (לעיל סוף פרק א; א, ג; ח, ג; יסודי התורה ד, ח). המפורסמות... המושכלות - המפורסמות הן הנחות חברתיות ותדמיתיות התלויות במקום ובזמן ובחברה. והמושכלות הן אמתות, עובדות או מסקנות מדעיות שאינן תלויות בהחלטה אנושית. המצוות החברתיות, כגון "לא תגנוב", הן המפורסמות (ביאור מילות ההיגיון, ח; מ"ג ב, לג; פה"מ אבות, הקדמה). נמצא שעונשו של האדם לאחר החטא הוא הצורך שלו להתעסק בתדמיתו בחברה במקום בחקירת האמת ובקרבה אל ה', שהיא האמת. נמצא שעקב חטאו הוא יורד ממדרגתו וסובל יותר, ולא כמו שהבין ה"מלומד".

סיפור הפרק – החטא ועונשו

מילים ופסוקים, מפתחות ודלתות

הפרק פותח בהגדרת המונח 'אלוהים'. כמעט כל אחד מ-49 הפרקים הראשונים בחלק זה, עוסק בהגדרת מונחים. אחת הסיבות לטעויות בהבנת מה שהתורה מלמדת יסודה בהבנה שגויה של הפסוקים, והבנה שגויה יסודה בעובדה שיש מילים שיש להן כמה משמעויות, ויש מי שמשייך לעתים למילה משמעות לא נכונה. לכן מטרתו הראשונה של ספר "מורה הנבוכים", כפי שהרמב"ם מכריז במשפט הראשון בהקדמתו, היא לפזר את הערפל ולהסביר את משמעויותיהן השונות של המילים בתנ"ך, כדי לסייע לקורא להבין את המשמעות הנכונה של המילה בהקשר מסוים. הבנה מדויקת של השפה תוביל את הקורא להבין את הרעיון הבנה מעמיקה. הרמב"ם כותב במפורש (מור"נ א, 27) שספר "מורה הנבוכים" אינו מילון של מושגים לדוברי השפה העברית, אלא כולל מפתחות לדלתות נסתרות, להבנת הרעיונות הגדולים הנסתרים בפסוקי המקרא. הדלתות הנסתרות, שאפשר שאדם מעולם לא הבחין בהן ולא שאל את עצמו שאלות על משמעותן או למעשה על מוזרותן, הן דלתות לחדרי סוד, להבנות מעמיקות על האדם, על העולם, על אלוהים ועל הקשר ביניהם. סיפור אדם וחווה הוא דוגמה מצוינת במקרא לעניין זה.

אדם וחווה

סיפור אדם וחווה בספר בראשית הוא מן הסיפורים המוכרים ביותר בכל העולם. בקריאה ראשונה, הוא יפה ברור וקסום. קיצורו של הסיפור: אחר בריאת העולם, נבראה חווה מן האדם, ואלוהים מושיב את אדם וחווה בגן עדן, מתיר להם ליהנות מכל העצים שבגן, אך אוסר עליהם לאכול מעץ הדעת. זהו תוכן הפרקים א-ב. בפרק ג, מסופר על הנחש המפתה את חווה לאכול מעץ הדעת, ולאחר שהיא מתפתה היא נותנת לאדם לאכול ממנו, ושניהם מגלים שהם עירומים, ולכן מתחבאים מפני אלוהים. אחר שיחת

בירור עם "אדם" וחוה, מעניש ה' אלוהים את "אדם", את חוה ואת הנחש, ונוסף על זה מגרש את אדם וחוה מגן עדן ומונע מהם את החזרה לגן עדן באמצעות להב חרב מתהפכת.

קריאה מעמיקה מעלה שהסיפור כולו, הן במבנהו הכללי הן בפרטיו, מעורר תמיהות רבות. אחת מהן מוצגת במפורש בפתיחת פרק ב בספר מורה הנבוכים. תמיהות אחרות באות בהמשך הפרק, וחלק גדול של התמיהות פזור בכל הספר. דרך זו נועדה לעורר את הקורא החכם ולהזמינו להתבונן מחדש בסיפור הבריאה וללמוד ממנו על החיים שלו עצמו.

התמיהה והפתרון במורה הנבוכים פרק ב

הרמב"ם מעלה שאלה-תמיהה, הרי נראה שאדם וחוה רק הרוויחו מהפרת הציווי שלא לאכול מעץ הדעת טוב ורע, ואכן נתקיימה הבטחת הנחש "בְּיִום אֶכְלְכֶם מִמְנוּ וְנִפְקַחוּ עֵינֵיכֶם וְהִיִּיתֶם כְּאֱלֹהִים יִדְעִי טוֹב וְרָע" (בראשית ג.ה). תשובתו היא שיש הבדל גדול בין צמד המונחים 'אמת ושקר' ובין צמד המונחים 'טוב ורע'. המונחים טוב ורע מציינים אמות מידה חברתיות, ולכן יחסיות ('מפורסמות'), ואילו המונחים אמת ושקר מציינים אמות מידה מוחלטות, מדעיות וקבועות. ויש בזה משום מכשילה לאדם, שבמקום להתעסק עם האמת והשקר הוא מתעסק עם הטוב והרע, כמו שעושים מנהיגי המדינות, "האלוהים" לפי אחת המשמעויות, כמשמעות המונח "אלוהים" בדברי הנחש. ההתעסקות עם השיקולים החברתיים היא היא עונשם של אדם וחוה. זהו פשטו הראשוני של הפרק. וכפי שנראה להלן, הרבדים האחרים בפרק זה עמוקים מכפי שהם נראים במבט ראשון.

תמיהות אחרות

תמיהה חשובה שאינה נזכרת בפרק זה עניינה הקשר בין ה' לבין המשתתפים בסיפור. בעיני מי שאינו מעמיק בהבנת הסיפור, הסיפור אינו מעורר שום תמיהה, ובלשונו של הרמב"ם: "לא יקשה עליו דבר מהם, כי בעיני הבור הסכל, שאינו מכיר את טבע המציאות, הדברים הבלתי אפשריים אינם רחוקים מקיום" (הקדמה 10), מפני שבעיני הסכל שום דבר אינו בלתי אפשרי מבחינת ה', שאם הוא רוצה, הוא יכול לעשות גם דברים מוזרים, ובעיני אותו סכל אין שום אבסורד, אף אם יעשה ה' את עצמו טיפש (ראו מו"נ ב, 83). אבל הנבון מתבונן בסיפור ושואל את עצמו הייתכן שידבר נחש? הרי